

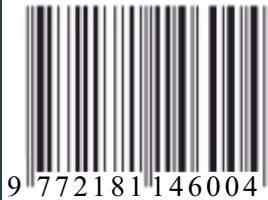
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

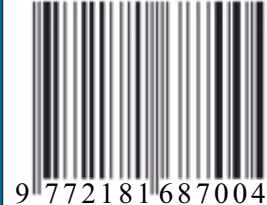
9/2024

E-ISSN 2181-1466

9 772181 146004

ISSN 2181-6875

9 772181 687004

@buxdu_uz

@buxdu1

@buxdu1

www.buxdu.uz

9/2024

Nortoyeva O'.M.	Jeyn Ostinning "Andisha va g'urur" asarining badiiy qiymati va g'oyasini ifodalashda lingvomadaniy komponentga ega birliklarning roli	201
Sayidova Sh.N.	The interpretation of the figure of amir timur in uzbek prose literature	206
MATNSHUNOSLIK VA MANBASHUNOSLIK *** TEXTOLOGY AND LITERARY SOURCE STUDY *** ТЕКСТОЛОГИЯ И ЛИТЕРАТУРНОЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ		
Safarova H.O., Muzaffarova S.F.	Muhammad Sharif Gulxaniy "Zarbulmasal" asarining toshbosma nusxalari xususida	211
"NAVOIY GULSHANI"		
To'rayeva M.T.	"Shahr bir oy furqatidin baytul-ahzandur manga"...	215
FALSAFA VA HUQUQ, SIYOSATSHUNOSLIK *** PHILOSOPHY, LAW AND POLITICAL SCIENCES *** ФИЛОСОФИЯ, ПРАВО И ПОЛИТОЛОГИЯ		
Ahrorova Sh.O'.	Ijtimoiy munosabatlarning ma'naviy mohiyati	219
Sadibaqosev H.Sh.	Yevropa Ittifoqi-Xitoy xavfsizlik sohasidagi hamkorlik	223
Абдувоитов С.Х.	Приоритетные направления внешней политики Турции в современных международных отношениях	228
TARIX *** HISTORY *** ИСТОРИЯ		
Jurayev Sh.N.	Sulton Husayn Mirzo davrida ayollar	233
Baxtiyorov B.B.	Buxoro jadidlari merosining o'rganilishi	238
Qo'chqarov T.B.	O'zbekiston va Eron aloqalarining tarixiy ildizlari	244
IQTISOD *** ECONOMY *** ЭКОНОМИКА		
Salimov A.F., Xolmatova M.S., Shokirova D.O.	O'zbekiston iqtisodiy o'zgarishlari va o'sishlar	248

BUXORO JADIDLARI MEROSINING O'RGANILISHI

Baxtiyorov Behruz Bobirovich,

Buxoro davlat universiteti Islom tarixi va manbashunosligi, falsafa kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Buxoroda yuzaga kelgan jadidchilik harakati va uning namoyondalari faoliyati keng yoritilgan. Ayniqsa, F.Xo'jayev va uning izdoshlari olib borgan faoliyati, yutuq va kamchiliklari sobiq sovet olimlari tomonidan o'rganilganligi tahlil qilib chiqiladi. Bundan tashqari, jadidchilik oqimining boshqa namoyondalari faoliyatidagi o'xshash va farqli tomonlari xususidagi fikr va mulohazalari ham keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Jadid, bolshevik, sovetlar, qizil armiya, partiya, sosializm, proletariat, matros, revolyutsiya, burjua, kolonna.

ИЗУЧЕНИЕ НАСЛЕДИЯ БУХАРСКИХ ЖАДИДОВ

Аннотация. В данной статье освещается движение джадидизма и деятельность его представителей в Бухаре. В частности, анализируются деятельность, достижения и недостатки Ф. Ходжаева и его последователей, которые изучались бывшими советскими учёными. Кроме того, упоминаются мнения и комментарии о схожих и различных сторонах деятельности других проявлений течения джадидизма.

Ключевые слова: Джадид, большевик, советы, красная армия, партия, социализм, пролетариат, матросы, революция, буржуазия, колонна.

STUDYING THE HERITAGE OF BUKHARAN JADIDS

Abstract. This article covers the Jadidism movement and the activities of its representatives in Bukhara. In particular, the activities, achievements and shortcomings of F. Khodjaev and his followers, which were studied by former Soviet scholars, are analyzed. In addition, opinions and comments on similar and different aspects of the activities of other manifestations of the Jadidism movement are mentioned.

Keywords: Jadid, Bolshevik, Soviets, Red Army, Party, Socialism, Proletariat, Sailors, Revolution, Bourgeoisie, Column.

Kirish. Markaziy Osiyoda jadidchilik harakati serqirra bo'lib, uning asosiy yo'nalish oqimlaridan biri Buxoro jadidchiligi edi. Buxoro jadidchiligi o'z xususiyatlari va rivojlanish shakllariga ega bo'lib, Buxoro amirligidagi iqtisodiy, siyosiy va jamiyatning axloqiy ahvoli bilan bog'liq edi. O'ziga xos tarzda ajralib turadigan va murakkab shaxs Fayzulla Xo'jayev va uning maslakdoshlari Buxoro jadidchiligidan markaziy o'rin tutardilar.

O'rta Osiyoda jadidlar harakati sovet tarixshunosligi masalalarini o'rganish jarayonida shu narsa diqqatga sazovorki, mintaqadagi ushbu harakat tarixi asrimiz boshlaridagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan bog'liqdir. Ayniqsa, Turkiston mustaqilligi uchun kurash jarayoniga ma'rifatparvar ziyolilar tabaqasining kirib kelishi mustamlakachi hukmron doira tomonidan salbiy kutib olingan edi. Buxoro, Xiva, Samarqand, Toshkent, Andijon, Qo'qon kabi O'rta Osiyoning eng gavjum shaharlarida jadidchilik harakati va uning rahbarlari faoliyati turlicha bo'lganligidan tarixiy manbalar guvohlik beradi. Jadidchilik harakati sovet tarixshunosligining shakllanishi dastlab Buxoro va Xorazm Xalq Sovet Respublikalari tarixiga oid dastlabki maqolalarda ko'zga tashlanadi. Jumladan, Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tarixiga oid dastlabki ishlar gazeta maqolalari bo'lib, ular respublika rahbarlari qalamiga mansub. "1920-yil 9-sentyabrda "Buxoro axbori" gazetasi o'zining birinchi sonida mahalliy inqilobchilar sardori, Buxoro jadidlarining rahnamosi Fayzulla Xo'jayevning "Kun tug'di" maqolasini bosib chiqardi" [1].

F. Xo'jayevning yaqin maslakdoshlaridan biri sifatida 1920 yilda Buxorodagi demokratik harakatning mashhur namoyandasi Sadridin Ayniyning ilmiy-publitsistik faoliyati avj oladi. 1920 yilning sentyabrda "Mehnatkashlar tovushi" gazetasi "Buxorodan bir kishi" imzosi bilan S.Ayniyning Buxoro Inqilobiy harakati tarixiga oid kattagina ilmiy ishini bosishni boshladi. Bu o'zbek tilida yozilayotgan "Buxoro inqilobi tarixi" edi. Uning tayyor qismlari gazetada, "Uchqun" jurnalida e'lon qilinayotgan edi. To'liq holda bu kitob

Moskvada 1926 yilda o'zbek tilida nashr etiladi. Uning asosiy mazmunini Buxorodagi 1918-1920 yillardagi demokratik harakat, jadidlar faoliyati tashkil qiladi.

Yangi tuzilgan respublika va uning oldidagi vazifalar haqida yozilgan dastlabki ishlardan biri V.Yudovskiy maqolasidir. Muallif Buxorodagi siyosiy to'ntarishga baho berib, yosh davlat istiqbollari haqida fikr yuritadi. Sovet hokimiyati shiorlari ostida ish boshlayotgan yangi rahbariyat, uning fikricha, o'zlashtirilgan sovet shakllarni shunga mos mazmun bilan to'ldirishga intilishi kerak. V.Yudovskiy Buxoro ijtimoiy hayoti sharoitida sovet hokimiyati tamoyillarni amalga oshirish mutlaqo mumkin emasligini e'tirof etishga majbur edi.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Buxoro Respublikasining ilk tarixshunosligida A.Mashiskiyning ishlari alohida o'rin egallaydi. Uning maqolalari fakt va raqamlarga boy va buning ma'lum sabablari bor. Muallif 1920-yil yozida Buxoroda Sovet to'ntarishini tayyorlashda bevosita qatnashgan edi. U 1920-yil iyulida amirlikni tugatish uchun tuzilgan harbiy inqilobiy byuro uch a'zosining biri edi. Qizil armiya qismlarining "inqilobiy" harakati tugagach, A.Mashiskiy muhim hujjatlar asosida sentyabr to'ntarishining siyosiy shart-sharoitlarini aniqlashga harakat qildi. 1920-yillarning o'rtalarida sobiq sovet davlatida shakllanishi boshlangan ma'muriy-buyruqbozlik tizimi va uning mafkurasi mahalliy tarixshunosligimizga o'zining dastlabki ta'sir kuchini ko'rsata boshladi.

Ayni paytda Buxoro Respublikasiga rasmiy mafkura nuqtayi nazaridan emas, balki milliy qadriyat va milliy istiqbol nuqtayi nazaridan qarash urinishlari bo'lganini ham qayd qilish lozim. Norasmiy qarash tarafdorlari asosan Buxoro va Turkiston ijtimoiy hayotining ko'zga ko'ringan arboblari, milliy ziyolilar-Elbek, Botu, Fitrat, Cho'lpon, S.Ahrori va boshqalar edilar. 1921-22 yillarda ular Buxoro respublikasi poytaxtida yashab turib "Uchqun", "Maorif va madaniyat" kabi jurnallarda "Turkiston va oktyabr", "Sharq musulmonlari va sotsializm" mavzulari bo'yicha erkin, hur fikrli maqolalar bilan chiqdilar. Bu maqolalarning asosiy yo'nalishi rasmiy bolshevistik g'oyadan farq qilib, mahalliy ziyolilarni Vatan va millat istiqboli haqida chuqur o'ylashga chaqirar edi. Boshqa muammolar qatorida hur fikrlilarni Buxoro taqdiri ham qiziqtirardi. Yosh respublikada bolshevistik tartiblarning zo'r berib joriy etilishi ularni tashvishlantirardi.

Ma'lum darajada bu millatparvarlarning fikri Moskvadan Buxoro va Turkistonga yuborilgan G.Safarovning "Колониальная революция" kitobdagi xulosalar bilan hamohang chiqdi. O'rta Osiyo sharoitini yaxshi bilgan G.Safarov rasmiy mafkura qolipini rad etib, o'z tadqiqotlarida oktyabr inqilobi, marksizm g'oyalarining mahalliy xalqlar uchun yot ekanligi, ular proletariat diktaturasi, sotsialistik tuzum, jamoalashtirilgan mulk kabi tushunchalardan yiroq ekanligi, binobarin, Turkiston va Buxoro hayotiga sotsialistik prinsiplar zo'ravonlik bilan kiritilayotgan eski mustamlaka siyosati yangicha, bolshevistik qiyofa olayotganini isbotlashga harakat qildi. Mahalliy ziyolilar, madaniy arboblarga bunday mushohadalar ma'qul edi, lekin ular o'z fikrlarini ochiq-oydin targ'ib qilolmasdilar. 1923-1924 yillar matbuotda kuchayib ketgan nazorat, senzura bunga imkon beradi. Aytish mumkinki, taraqqiyparvar ziyolilar faoliyati yoritilgan Buxoro Respublikasi tarixshunosligi bo'yicha norasmiy yo'nalish shakllanib ulgurmasdanoq, cheklandi.

Jadidlar harakatini o'rganish va unga baho berishda O'rta Osiyodagi XX asr boshidagi jarayonlar bir xil kechmaganligi ko'zga tashlanadi. "Buxorodagi jadidizm yangidan paydo bo'lib kelayotgan, mustabid amir hokimiyatini cheklab qo'yish va Buxoroda mamlakatni boshqarishning yevropacha tartibini (konstitutsiyaviy monarxiyani) o'rnatish uchun kurashgan milliy burjuaziya sinfining ideologiyasidir, u o'sib kelayotgan savdo-sanoat kapitali vakillarining hokimiyatni qo'lga olishlariga yo'l ochib berishi kerak edi. 1917 yil voqealaridan so'ng jadidlarning muayyan qismi islohotchilik-ma'rifatchilik harakatlaridan siyosiy jarayonlarga o'tib ketdilar" ularning orasida aniq maqsadi, harakat mohiyatini to'la tushunib yetmaganlik oqibatida bo'linish holati yuzaga keldi [2].

Jadidchilik harakati sovet tarixshunosligining shakllanishida Buxoro jadidlarining rahnamosi Fayzulla Xo'jayev va Sadriddin Ayniy konsepsiyasi ham shakllandi. Bu ikki tarixiy siymolarning Buxoro tuprog'ida tug'ilganligi, hayotlarining katta qismi ham aynan Buxorodagi ijtimoiy-siyosiy voqealar bilan bog'liqligi o'tgan asr tarixiy jarayonlari orqali bizga ma'lumdur. Sadriddin Ayniy va Fayzulla Xo'jayevlar o'z davrining taraqqiyparvar ziyolilari sifatida faoliyat yuritishgan.

1917 yil chop etilgan "Sharq yulduzi" jurnalining ikkinchi sonida Majid Xasanov maqolasi nashr etilgan. Ushbu maqola ham sovet mafkurasi ta'sirida yozilgan. Unda ham jadidchilik harakatini qoralovchi fikrlar, hatto, taniqli o'zbek tarixchilarining 60-70 yillardagi mafkuraviy tazyiq ostida yaratgan noilmiy tarzda buzib talqin etilgan maqolalari o'rin olgan.

Shu o'rinda Fayzulla Xo'jayev va Sadriddin Ayniyning ham jadidchilik harakatidagi ishtiroklari sovet mafkurasi talabi asosida buzib talqin etiladi va xalqimizga hatto ommabop tarzda chop etilayotgan gazeta, jurnallarda bosib chiqariladi. 1966-yil 26-maydagi "Sovet O'zbekistoni" gazetasi sahifalarida Fayzulla Xo'jayevning shunday fikrlari keltiriladi: "Men bolshevik sifatida emas, balki millatchi, Buxoroni burjuaziya

asosida qayta qurish tarafdori sifatida amirlikka qarshi kurasha boshladim". Sadriddin Ayniy ham Fayzulla Xo'jayev qayd etganidek, "o'z davrida amirlik tuzumini tanqid ostiga olgan faol ishtirokchilardan biri sifatida tanildi. Ayniy amirlik bilan bevosita kurashda mavjud tuzum zulmining barcha dahshatlarini, o'sha vaqtda avj olgan huquqsizlik, qirg'inlarni shaxsan o'z boshidan kechirgan edi". Buxorodagi jadidchilik va xalq ozodlik harakatining faol ishtirokchisi bo'lgan Sadriddin Ayniy o'z hayoti davomida nafaqat adabiy asarlar yaratish, balki, Buxoro tarixshunosligining ham shakllanishida katta xizmatlari bor. Bu yo'ldagi birinchi urinish 1920 yilda yaratilgan "Buxoro jallodlari" asari bilan boshlanadi.

Muhokama va natijalar. Jadidchilik harakati sovet tarixshunosligining shakllanishidagi Sadriddin Ayniy konsepsiyasi ham ushbu asardan boshlanib, 1920-21 yillarda yaratilgan "Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar" tadqiqotida davom ettiriladi. Sadriddin Ayniy bu tarixiy adabiy asarni 1920-1921- yillarda, Samarqanddagi Buxoro konsulxonasida konsultant bo'lib ishlab va mahalliy ishlarida faol qatnashib, ijodiy ishlar bilan shug'ullanib yurgan vaqtida yozdi.

Muallif bu asarni 1921-yilning boshlarida Buxoro sovet xalq Respublikasi Davlat nashriyotiga topshiradi. Mazkur asardan ayrim parchalar "Buxoro inqilobi tarixi" sarlavhasi ostida "Uchqun" jurnalining 1923-yil, 2-sonida bosildi, shuningdek, "Buxorodan bir kishi" imzosi bilan "Buxorodagi inqilobiy harakatning qisqacha tarixi" nomli sarlavha ostida "Mehnatkashlar tovushi" gazetasining 1920-yil 18-noyabr sonida ham bosiladi. Nihoyat, bu kitob "Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar" nomi ostida Moskvada 1926- yilda SSSR xalqlari Markaziy Davlat nashriyoti tomonidan arab alifbosi bilan o'zbek tilida nashr etiladi.

"Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar" asari 1963-yilda chop etilgan Sadriddin Ayniy asarlarining I tomiga kiritilgan. Tadqiqot bevosita sovet mafkurasi talabalariga mos holda qayta ishlangan. S.Ayniy o'z ijodining dastlabki yillarida jadidizmning ijtimoiy hayotdagi rolini xato tushungan. Yozuvchi dunyoqarashidagi bu cheklanganlik uning mazkur "Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar" kitobida ham aks etmay qolmadi, albatta [3]. Bu narsa jadidlarning reaksiyon mohiyatini tushunib yetmaslikda, uni ba'zi ijobiy ma'noda talqin etishda ba'zan esa noaniq izoh etishda ko'rinadi. Vaholanki, jadidlarning (yosh) buxoroliklarning ijtimoiy pozitsiyasi aniq edi. Jadidlarning faoliyati, bu yerda ham endi anchagina rivojlanayotgan marksistik ta'limotga, revolyusion ishchilar harakatiga qarshi qaratilgan bo'lib, Buxoro amirining hokimiyatini buzishni emas, balki uni bir oz isloh qilishni, ya'ni milliy burjuaziya manfaatlariga moslashtirishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan. Jadidizm g'oyaviy oqimining tub mohiyati shundan iboratki, u panislomizni, millatchilikni targ'ib qildi, boshqa mamlakatlardagi milliy burjuaziya bilan raqobat qilishga urinayotgan milliy burjuaziyaning "ma'rifatparvarligini" qondirishga intildi.

Jadidizmning shu tomoni ayrim olim va yozuvlarining yengilishiga sabab bo'ldi. Chunki ular bu oqimning reaksiyon xarakterini darhol tushunib yetmadilar. S.Ayniy ham shulardan biri edi. U o'zining xatosini keyinchalik tushuna boshladi va asarlarini ulardan tozaladi [4]. Sadriddin Ayniy va Fayzulla Xo'jayevlar Buxorodagi demokratik harakatning faol ishtirokchilaridan edilar. Shu sababdan ham ular Buxorodagi ijtimoiy-siyosiy voqealar tarixini tarixchi sifatida yaxshi bilganlar va yosh buxoroliklar partiyasi faoliyatini va Buxoro inqilobi tarixini yaratish niyatida bo'lganlar. Bu ishga birinchi bo'lib qo'l urgan Sadriddin Ayniy asari Nazir Turaqulov (Darvish)ning mazmundor so'z boshisi bilan 1926- yili Moskvada nashr etilgan edi. Sadriddin Ayniy ko'p asarlarining konspekti hisoblangan bu asarda yuzga yaqin tarixiy shaxs ishtirok etib, uch inqilob (1905-1907, 1917-y) voqealari davridagi Buxoro hayoti tasvirlandi. Bundan tashqari, muallif Fayzulla Xo'jayev haqida ham ma'lumot beradi. Ammo 1963- yilda chop etilgan S.Ayniyning 8 tomli tanlangan asarlarining birinchi tomiga kirgan F.Xo'jayev haqidagi ma'lumotlar olib tashlanib nashr etilgani asar mazmunini o'zgartiradi. 1920-yildagi ijtimoiy-siyosiy voqealarni o'rganishda Sadriddin Ayniyning yana bir asari muhim ahamiyat kasb etadi. 1920-yilda yaratilgan "Buxoro jallodlari" asari fikrimiz dalilidir. "Men bu hikoyani 1920-yil Buxoro revolyusiyasi arafasida boshlab, revolyusiya davom etayotgan vaqtda-sentyabr oyida tugatgan edim. Bu hikoya o'sha vaqtning o'zidayoq Buxoro Davlat nashriyotiga topshirilgan bo'lsa ham "hikoya yo'qoldi" bazonasi bilan bosilmadi.

Bu hikoya 1922-yilda Toshkent shahrida nashr bo'layotgan "Inqilob" jurnalida qisqartirilgan holda (arab alifbosi bilan) bosilgan edi. 1936- yilda bu hikoyamni qayta ishlab, O'zbekiston Davlat nashriyotiga topshirgan bo'lsam ham, u vaqtdagi rahbarlar bosmagan edilar". Ushbu fikrlar muallif tomonidan xotira sifatida yozib qoldirilgan. Ayniqsa, asardagi jadidlar bilan bog'liq jarayonlarning yoritilishi ham asarning tarixiy qimmatini oshiradi.

1930- yillarda S.Ayniyning jadidizm qarashlarida tub o'zgarish ro'y berdi. S.Ayniy 1930- yilda bosilib chiqqan "Doxunda" romanida jadidizmning ijtimoiy mazmuniga boshqacha baho beradi. "Jadidizm amir tuzumini "takomillashtirish" gagina qaratilgan milliy burjuaziya harakati ekanligini ko'rsatib o'tdi" [5].

Ushbu manbalardagi bir-birini sekin-asta inkor etuvchi qarama-qarshi fikrlar, baholashlar Buxoro jadidlarning yo‘lboshchilari bo‘lgan bu ikki shaxsning shaxsan o‘zlari tomonidan 20-30- yillarda jadidchilik reaksion burjua millatchilik harakatidir, degan konsepsiya mustahkam o‘rin olgan edi.

1920-yilda boshlanib ketgan sobiq jadidlarni tanqid qilish kompaniyasi 30-yillardagi qatag‘on davriga ulashib ketadi. Jadidlar repressiya tig‘idan to‘la qirilib ketadilar. Bu o‘rinda Fayzulla Xo‘jayevning nohaq ravishda “Xalq dushmani”, “Xalqaro imperializmning agenti” deb qoralanishi yoki bo‘lmasa, u boshqargan Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tarixi va tarixshunosligi bilan bog‘liq barcha shaxslar ta‘qib ostiga olindi. Uning asarlari, shuningdek, Abdurauf Fitrat, Sadridin Ayniy, Muso Saidjonov, Abduqodir Muhitdinov singari mashhur jadidlar ijodi namunalaridan foydalanish taqiqlandi. 30-yillarning ikkinchi yarmida sobiq SSSRda boshlanib ketgan ommaviy qatag‘on tarix faniga qattiq shikast yetkazdi. O‘rta Osiyoning barcha hududlarida bo‘lgani kabi bu davrda Buxoro tarixshunosligidagi qimmatli asarlar ham 45-50- yil davomida ilmiy muomaladan chiqarib tashlandi va bu hol mavzuni tadqiq qilish ishiga katta ziyon yetkazdi.

Jadidchilik harakatining buzib talqin qilinishiga, noto‘g‘ri ilmiy xulosalarning paydo bo‘lishiga, ilg‘or jadid ziyolilarning repressiya qurboni bo‘lishiga sabab bo‘lgan voqealardan yana biri rahbar kadrlarning markaz talabiga ko‘ra noto‘g‘ri faoliyat yuritganligi hamdir. Rustam Shamsutdinovning 1991 yil “Muloqot” jurnali sahifalarida o‘rin olgan “Jadidchilik: haqiqat va uydirma” nomli maqolasida yuqorida tilga olingan voqealarni tilga oladi. Albatta, muallifning 30-40-yil voqealariga xolisona, tarixiy jihatdan yondashuvi mustaqillik istiqloq sharofatidir.

F.Xo‘jayev fikricha: “Jadidchilik yosh buxoroliklar partiyasi tashkil topishi bilan tugaydi. Yosh buxoroliklar partiyasi dasturi jadidlarning radikal maqsadlaridan farq qilib, o‘z oldiga amirni ag‘darish va Buxoroda inqilob qilish vasifasini qo‘ygan edi”, degan fikr bildiradi. “Buxoro inqilobi tarixiga doir” nomli asarida esa bu masalaga boshqacha yondashib, jadidchilikni yosh buxoroliklar tarixining ajralmas qismi, asosi sifatida yoritadi. “Panislomizm” atmasini esa u xalqaro jadidchilik ko‘rinishi sifatida ijobiy baholaydi. Uni barcha musulmonlarning musulmon madaniyati asosida birlashuvi deb tushunadi.

“Ilg‘or musulmon taraqqiyparvarining eng jasur talablari, - deb yozgan edi u, -bu panislomizm, barcha musulmonlarni birlashtirish shiori bilan o‘z musulmonligini ta‘kidlash orqali milliy o‘z-o‘zini anglashni o‘stirish, kuchaytirish edi”. F.Xo‘jayev “Buxoro inqilobi tarixiga doir” nomli kitobida jadidchilikning ichki rivoji, uning boshqa mamlakatlardagi taraqqiyot uchun olib borilgan harakatlar bilan aloqasini ko‘rsatib beradi [6].

Rus va o‘zbek tillarida chop etilgan “Buxoro inqilobi tarixiga doir” nomli kitob jamoatchilik tomonidan katta e‘tibor bilan kutib olindi va tezda tarqalib ketdi. Jadidlar haqidagi tasavvurlar hali kishilar xotirasida yaxshi saqlangan, jadidlarning o‘zlari esa sovet hokimiyati o‘rnatilib bo‘lgan bu davrda o‘lkada omma o‘rtasida ma‘rifat va ta‘lim ishlarini rivojlantirish yo‘lida bor kuchlarini sarflamoqda edilar. Kitob faktlar asosida yozilgan, inkor etib bo‘lmaydigan ma‘lumotlarning qayd etilishi hukumat doiralari tashvishga solib qo‘ydi.

Totalitar tizim tobora barqarorlashib borayotgan bir sharoitda “jadidchilikni ulug‘lash-bolshevizmni yerga urish” deb qabul qilindi. Matbuotda O‘rta Osiyo Kommunistik Universiteti kafedra mudiri P.Galuzoning “Туркестанский” taxallusi ostida chop etilgan maqolasida unga shunday deb ayb qo‘yiladi, (Коммунистическая мысль, 1926 № 2). Bu taqriz yuqoridan berilgan buyurtma asosida yozilgan edi. Bu F.Xo‘jayevni ta‘qib qilish kompaniyasining debochasi edi. U darhol VKP (b) MK O‘rta Osiyo va O‘zKP(b) MKning majlisiga chaqirilib, bu masala yuzasidan muhokama o‘tkazildi. F.Xo‘jayev jadidchilikni ijtimoiy-inqilobiy harakat deb, ta‘riflab, uning mohiyatini noto‘g‘ri ko‘rsatganini qayd etuvchi qaror qabul qilindi. F.Xo‘jayevning xatolari, uning jadidchilikka munosabati masalasi O‘zbekiston KP III s‘ezdida ham ko‘tarildi.

F.Xo‘jayev G.Turkestanskiyning tanqidiga javoban atroflicha bergan javobida uni qisman tan olganini bildirsa, ham unga qarshi guruhbozlik to‘xtamadi. G.Turkestanskiy bu bilan kifoyalanmay, jadidchilikka bag‘ishlangan ikkita taqrizdan iborat alohida risola chop etadi, undagi taqrizlardan biri F.Xo‘jayevning “O‘rta Osiyoda inqilobiy harakat ocherklari” nomli to‘plamida chop etilgan maqolasidagi jadidchilik haqida Ye. Fedorov, T.Risqulov va Ginzburglar tomonidan bildirilgan qarashlarga, ikkinchisi esa to‘plamdagi F.Xo‘jayevning ikkinchi kitobiga bag‘ishlangan F.Xo‘jayevning millatchilik xarakteridagi g‘oyaviy xatolari tanqidga qo‘shilgan so‘nggi hissa VKP (b) MK O‘rta Osiyo byurosi kotibi I.K. Baumannning Toshkent shahar partiya konferensiyasida (1932 y) so‘zlagan nutqi bo‘ldi. F.Xo‘jayevning tanqid qilish olti yil davom etdi. U asarini qayta ishlashga majbur bo‘ldi va ikkinchi nashri o‘zgarishlar bilan 1932- yilda chop etildi. F.Xo‘jayev asarning kirish qismini va xulosasini qayta ishlaydi. 1926 -yilgi nashr etilgan asarda muallif jadidchilikni alohida tahlil qiladi [7].

Mazkur kitobda jadidlarning O‘rta Osiyoda milliy inqilobiy harakatni boshqara oluvchi kadrlar tarbiyalab berishdagi xizmati va bu harakatning oktyabr inqilobi oqimiga qo‘shilib, kommunistik bayroq ostida

faoliyat ko'rsatgani asoslab berildi. Ammo o'sha yiliyoq yuqorida ta'kidlangandek, Fayzullo Xo'jayev jadidlar masalasidagi avvalgi qarashlarini "Tuzatishga" majbur bo'ldi. 1926- yilda G.Turkestanskiy Fayzulla Xo'jayev kitobidagi kamchiliklarni, jumladan unda, siyosiy arboblarning mafkuraviy nazariyalari yo'q, deb ayb qo'yadi. G.Turkestanskiy jadidchilikning inqilobiy-demokratchilik, so'ngra esa bolshevikchilik evolyusiyasini to'raligacha inkor etadi. 1927-yili O'zbekiston Kompartiyasi III qurultoyida "Jadidchilikni ideallashtirgani" uchun millatchilikda ayblangan vatandoshimiz partiya matbuotida keskin tanqid qilinadi. U "yo'l qo'ygan xatosini anglab" "Коммунистическая мысль" jurnalida "Spravka va javob", shuningdek, O'zbekiston Kompartiyasi III qurultoyiga «bayonot beradi". Buxoroda jadidchilik harakatiga baho berishda, yo'l qo'ygan "xato" larini tan olib, "Buxoro revolyusiyasiga oid va O'rta Osiyoda milliy chegaralanish" asarining ikkinchi tuzatilgan va to'ldirilgan nashri (Toshkent, O'z.dav.nashr, 1928 -yil) ning "Buxoro revolyutsiyasi tarixiga oid" qismi matniga muallif jiddiy tuzatish kiritishga hamda Buxoro Xalq Sovet respublikasi tarixiga oid yangi bo'lim qo'shishga majbur bo'ldi. Bu davrdagi tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, boshqa mas'ul arboblar ham jadidchilikni salbiy baholay boshladilar [8].

O'zbekiston Kompartiyasi Markaziy Qo'mitasining kotibi Akmal Ikromov O'zbekiston LKSMMKning 1926-yil 19-mayda bo'lib o'tgan II plenumida "Jadidizmning burjua ideologiyasi savdo burjuaziyasi ideologiyasidir. Uning bizga hech bir dahli yo'q", deb chiqdi. Jadidchilik harakati zamondoshi olim Otajon Xoshimov shunday yozdi: Jadid adabiyoti O'zbek burjuaziyasining adabiyotidir. Jadid adabiyoti o'zbek burjuaziyasining fikrini va uning boshdan kechirgan holatlarini aks etiradi, uning uchun ishlaydir, kuyadir, yig'laydir. 1932- yilda qayta chop etilgan asarida Fayzulla Xo'jayev xulosasini o'zgartirsada, asosiy mohiyatini saqlab qolishga urindi. Asarning birinchi nashri 60 - yildan ortiq davr mobaynida kitobxonlar ommasiga tavsiya etilmadi. Bugungi kunda bu asar mamlakatdagi ijtimoiy-siyosiy tafakkur hamda milliy taraqqiyot uchun harakatlar tarixini o'rganishda beqiyos ahamiyatga egadir. Uning qimmatli asar muallifi ham sharq, ham Yevropa ta'limini olgan intellekt egasi bo'lib va shu tufayli Buxoro turmushi va hayotining milliy-an'anaviy va diniy xususiyatlari bilan belgilanadigan shart-sharoitlarni hisobga olgan holda jadidlarning to'g'ri tushungani bilan xarakterlanadi [9].

Fayzulla Xo'jayev bu harakatning eng yosh a'zosi sifatida, Moskvada o'qishni tugallab, 1912-yilda Vataniga qaytib kelgan, aholi o'rtasida maorif bo'yicha tashviqot yuritib tez orada jadidchilik sardorlaridan biriga aylanib qoladi. U jadidlarning yuragida o'ti bor, maqsad sari intiluvchan va unga erishish uchun voqealarni tezlashtirish istagi bilan ajralib turadigan yangi avlodiga mansub edi. U jadidlar tashkilotining muntazam ravishda qayta saylanib turadigan Markaziy qo'mitasining tarkibiga kirgan. Unga ishonganlar, unga ishonch bilan qarab hurmat qilganlar va qadrlaganlar. F.Xo'jayev ikki marotaba amir saroyiga yuborilgan delegatsiya tarkibiga kiritilgani ham shundan dalolat beradi.

Bu delegatsiyalar rus rezidenti Miller va amir bilan muzokara uchun yuborilgan edi. Lekin F.Xo'jayev o'z faoliyatini kamtarona baholab, A.Fitrat, Abdul Voxid Burxonov, Muxiddin Rafoat, Musa Saidjonov, Usmon Xo'jayev kabi shaxslarni jadidchilikning tashkil topishi va rivojlanishidagi rolini yuqori baholadi. U Buxorodagi jadidchilik tarixi haqida yozishni uzoq vaqt rejalashtirib yurgan. Uning bu maqsadining amalga oshishi S.Ayniyning xotiralar ko'rinishida yozilgan "Buxoro inqilob tarixiga doir materiallar" kitobi chop etilgach, tezlashdi. U muallifning ayrim qarashlarini ma'qul topmadi. F.Xo'jayev bo'lib o'tgan ijtimoiy-tarixiy voqealarni chuqur ilmiy asosda, hujjatlarni jalb etgan holda yozish lozimligini tushunib yetadi. U S.Ayniy asarini tarixiy psixologik esse sifatida yuqori baholasa-da, unda jadidchilikni bolshevizm bilan bir qatorda, uning ajralmas qismi sifatida baholanishiga qarshi edi. Haqiqatdan ham bolshevizm jadidchilikdan maqsadi, mohiyati, axloqiy asoslari bilan juda yiroqda edi. Bu asarning mazmunidan sezilib turadi [10].

Xulosa. F.Xo'jayevning Buxoroda jadidchilikning yuzaga kelishiga "xonlikning iqtisodiy negizi, jamiyat taraqqiyotiga to'siq bo'lib turgan" g'ayri tabiiy va dahshatli tartibsizliklar sabab bo'lgan,- degan fikrlarini inkor etish qiyin. Ayni paytda muallif Buxoro O'rta Osiyoning markazida-qadimiy savdo yo'llarida joylashganini, aholining asosiy qismi savodsiz bo'lsa-da, arab-fors madaniyatining izlari har qadamda uchrab turganini tushunib yetgan. Uning fikricha, jadidchilik Buxoroda Turkistonga qaraganda kechroq yuzaga kelgan bo'lsa-da, jadidchilik jamoat hayotidagi o'gir muhit uning taraqqiyotini tezlashtirdi va bu harakat 1915- yildan boshlab madaniyatdan siyosatga qarab yo'l tutdi [11].

Buxoro jadidlari xususan A.Fitratning (masalan "Bayonoti sayyohi Hindi") asarlarida nafaqat manaviy hayot, balki qonunchilik, savdo va boshqaruv usullarni tanqid ostiga olgan. Uning publitsistik va badiiy asarlari buni tasdiqlaydi.

F.Xo'jayevning Fitrat asarlari adabiy qimmatga ega bo'libgina qolmay, tashviqot ham qimmatli edi, degan fikriga qo'shilib, shuni qayd etish lozimki, Turkiston jadidlarining, xususan, Behbudiy maqolalarining tanqidiy kuchi ham bundan kam emas edi.

HISTORY

Sadriddin Ayniydan farq qilib, F.Xo‘jayev jadid maktablarining siyosiy ahamiyatini ko‘rsatib o‘tadi. Uning fikricha, bu maktablar o‘quvchilar va ularning ota-onalari orasida yangilikni targ‘ib qilishi bilan hukumatga qarshi muxolif kayfiyatning yuzaga kelishiga xizmat qiladi. Xulosa qilib shuni alohida ta‘kidlash lozimki yuqorida keltirilgan barcha fikrlar jadidlarning o‘z ona yurti mustaqilligi va xalqining ma‘rifati yo‘lida jasorat ko‘rsatganligini isbotlab turubdi deb o‘ylaymiz.

ADABIYOTLAR:

1. Qosimov F. *Buxoro: tarix sahifalari* Buxoro 1999. B- 92.
2. Файзулла Хўжаев. *Танланган асарлар. I-том.* Тошкент. Фан. 1976. Б-483.
3. Садриддин Айний. *Асарлар. Биринчи том.* Тошкент. Бадиий адабиёт. 1963. Б-9.
4. *Buxoro tarixi sahifalari. Maqolalar to‘plami.* Buxoro. 1999. B-97.
5. Файзулла Хўжаев. *Танланган асарлар. I-том.* Тошкент. Фан. 1976. Б-483.
6. Попов А.Л. *Внешняя политика русскою царизма в XIX веке в “кривом зеркале”.* Ч.2. М. 1940. С-72.
7. Халфин Н.А. *Присоединение Средней Азии к России (60-90-е годы XIX в.).* – М., 1965. – С. 224.
8. Мирзо Абдулазим Сомий. *Тарихи Салотини Мангития.* - М., 1962. – С. 66.
9. Axmadjonov F.A. *Rossiya imperiyasi Markaziy Osiyoda.* - T., 2003. - B. 78.
10. Sodiqov H., Shamsutdinov R., Ravshanov P. *Jasorat va xiyonat // O‘zbekiston adabiyoti va san’ati,* 1998, 27 fevral.
11. Abdurauf Fitrai. *Amir Olimxonning hukmronlik davri /Tojik tilidan A.Irisov tarjimasi.* - T.: Minhoj, 1992. - B. 10.